

SEOSKA NASELJA POŽEŠKE DOLINE

Povodom jubileja 70-godišnjice života našeg istaknutog znanstvenika akademika Andre Mohorovičića želio bih raspraviti neka pitanja historijsko-geografske problematike seoskih naselja na području Požeške doline u Hrvatskoj. O Slavoniji, njezinim naseljima i spomenicima kulture pisao je naš Jubilarac u više navrata. Stoga se i ovaj prilog može smatrati kao nastavak rasprave sličnih pitanja.

Na prostoru Požeške doline ili na teritoriju općine Slav. Požega ima danas oko 200 seoskih naselja. S obzirom na površinu toga prostora (1255 km² ili 129826 ha) broj sela je neobično velik, pa je požeška općina po broju sela na prvom mjestu u SR Hrvatskoj. Pravu gustoću naselja povećava i činjenica da su rubni brdski tereni oko doline pusti i pod šumama. Kako na ovdašnje šume otpada oko 50000 ha površine, to se 200 seoskih naselja Požeške doline nalazi na površini od svega 130 000 ha. Iako je gustoća naselja velika, gustoća stanovništva je prosječna (5,6 na km²). To pokazuje da su ovdašnja seoska naselja u prosjeku mala. Sela s preko tisuću stanovnika, ako se izumu gradska naselja (Slav. Požega, Pleternica, Kutjevo i Velika), ima svega četiri. To su Vidovci, Jakšić, Kaptol i Drenovac. Ostala sela imaju u prosjeku 200 do 300 stanovnika. Sela s manje od 100 stanovnika ima 36, a s manje od 50 stanovnika 19.

Sva sela Požeške doline nisu prema izgledu (tipu) jednaka. Starija sela većinom su zbijena ili okupljena na uži prostor. Ona novija nalaze se uz postojeće prometnice. Stara sela podizala su se obično na zaklonitijim lokalitetima, najčešće na brdskim podnožjima. Zbog toga se nalaze podalje od današnjih glavnih prometnica, pa se do njih dolazi pokrajnim kolnicima. U najnovije vrijeme osjeća se težnja da se sva požeška sela što više približe asfaltiranim prometnicama. Zbog toga se starija sela izdužuju novogradnjama u smjeru prema glavnoj cesti, a kada je dostignu, gradnja se nastavlja u smjeru glavne prometnice. Takvih primjera ima dosta. Najljepši su oni u podgorju Požeške gore, gdje su gotovo sva sela (Drškovci, Nurkovac, Brestovac, Dolac,

Daranovac, Zakorenje, Gučani, Busnovi, Oblakovac i dr.) od svoga starog središta najnovijom gradnjom dosegla današnju asfaltiranu cestu od Slav. Požege preko Baničevca do Nove Gradiške. Uopće se u današnje vrijeme zapaža težnja za podizanjem novih kuća uz asfaltirane prometnice. Najbolje primjere te težnje susrećemo uz glavnu cestu od Pleternice do Sl. Požege. Ovdašnja stara sela Vidovci i Dervišaga sasvim su se spojila sa Sl. Požegom, a taj proces se nastavlja i dalje u smjeru Pleternice. Slično su se u posljednjih dvadesetak godina spojila sela Buk, Resnik i Svilna u podgorju Dilja, ili Frkljevci i Kadanovci na cesti od Pleternice prema Sl. Brodu. Spojena su i sela Požeški i Novi Mihaljevci, zatim Komarovci i Kaptol, ili Kuzmica, Srednje Selo i Viškovci i druga. Iako se ovako srasla sela u službenim statistikama vode kao zasebna sela pod svojim starim nazivima, u stvarnosti više nije tako. Zbog toga će se u skorijoj budućnosti broj i pojam sela na području Požeške doline morati korigirati.

Ali dok s jedne strane postoji trend podizanja novih kuća uz glavne prometnice, s druge strane javlja se suprotan trend. Narod iz zabačenijih sela sve ih više napušta. Za to se takva sela iz godine u godinu smanjuju. Opseg toga procesa ilustrira statistika iz popisa stanovništva od 1961. i 1971. godine, a nakon toga se taj proces još više pojačao. Pojedina požeška sela su u nekoliko posljednjih godina znatno smanjila svoje prijašnje stanovništvo. Dakako da je analiza te pojave veoma složena. Ona s jedne strane odražava mnoge suvremene težnje našega socijalističkoga društva, ali s druge strane otvara niz problema i otvorenih dilema o kojima se ponekad ne vodi dovoljno računa. Naime, i u požeškom kraju se kao i u gotovo svim ostalim krajevima SR Hrvatske odvija suštinska preobrazba dojučerašnjega sela. Zato s najvećim opravdanjem treba naglasiti kako se vanjsko lice ovdašnjih sela suštinski mijenja u odnosu na stanje prije prošloga rata. Promjene se prije svega zapažaju zbog velikog broja novopodignutih kuća. Njih ima toliko da se danas rijetko gdje još može naći stara »šokačka« kuća, kakvih npr. još ima u susjednoj Đakovštini. Upravo zbog toga što su ovdašnje stare kuće veoma prorijeđene, teško je danas iscrpnije govoriti o staroj ruralnoj arhitekturi požeških sela. Izgleda da ovdašnje starije kuće nisu imale uvijek karakterističan trijem duž čitave svoje dužine, a razlikovale su se od ostalih »šokačkih« kuća i po tome što su podizane dosta visoko od razine zemlje. Čini se da je starija ruralna arhitektura požeškoga kraja zadržala u sebi više orijentalno-turskih utjecaja nego i jedan drugi kraj u Slavoniji. Najnoviji procesi preobrazbe ovdašnjih sela brišu sve tragove prošlosti. Danas se svuda grade kuće od cigle, koje većinom ostaju neožbukane. Sve to vidljivo potvrđuje naše prekretničko vrijeme i procesi koji ga prate. Današnji požeški poljoprivrednici sasvim su izmijenili prijašnji način života. U većini novijih kuća susreće se inventar urbanog standarda života, a poljoprivredni radovi obavljaju se većinom mehanizacijom. Iako je ratarstvo i danas dobro zastupljeno, sve više jača orijentacija na stočarstvo, posebno ono koopera-

cijskog tipa. Vještiji kooperanti postigli su u takvom poslovanju dobre rezultate, pa su na taj način znatno unaprijedili svoja gospodarstva. Značajno je i to da današnji poljoprivrednici požeških sela ne žive isključivo od poljoprivrede. Većina ih je uključena i u druga zanimanja. Najnovije migracije prema gradskim središtima upravo i potječu od uključivanja sve većeg broja donedavnog agrarnog stanovništva u druga zanimanja.

Seoska naselja Požeške doline imaju prilično sličnu prošlost. Od vremena doseljenja južnoslavenskih naroda živjeli su u njima sve do nadolaska Turaka Hrvati. Jače migracije počinju se zapažati istom od 15. stoljeća, tj. od vremena kada su Turci pokorili Bosnu. Od tada u požeški kraj počinju pristizati izbjeglice iz Bosne. Bijahu to većinom bosanski Vrhovci (Šokci), koji su prije živjeli u sjeverozapadnoj Bosni. Ovo stanovništvo bilo je u etničkom pogledu sasvim srodno požeškim starosjediocima.

Kada su Turci 1536. godine zauzimali požeški kraj, mnoga su ovdašnja stara sela stradala. Da je tome tako, najbolje se može zaključiti po poznatim srednjovjekovnim nazivima požeškoga kraja, kojima se s nadolaskom Turaka izgubio svaki trag. J. Buturac (1963: 23) izradio je zanimljiv spisak od oko 130 srednjovjekovnih toponima požeških sela, za koje se danas ne zna gdje su se nalazila. To govori u prilog mišljenju da su Turci mnoga zatečena sela spalili, a njihovo stanovništvo preselili ili prinudili na prihvaćanje islama. Doista je ovdje velik dio seljačkog naroda prihvatio islam. Tako je otpočeo proces odnarođavanja starosjedilaca, iako treba naglasiti da se u toku čitava perioda turske vlasti u požeškom kraju govorilo našim jezikom. Nesigurnosti o ovdašnjem seoskom stanovništvu iz vremena turske uprave osvjetljaju nedavno otkriveni popisi požeških sela iz 1545, 1566. i 1579. godine iz carigradskog državnog arhiva. Iz njih se vidi da je ovdašnji seljački narod prema svojim imenima i prezimenima bio u najbližem srodstvu s istorodnim stanovništvom bosanske Vrhovine i Pounja. Zbog toga ima dovoljno razloga da vjerujemo da su seosko stanovništvo na području Požeške doline sve do kraja turske vlasti činili starinački i novodoseljeni Hrvati (Šokci).

Značajne demografske i etničke promjene doživljava požeški kraj potkraj turske uprave. Turci su ubrzo nakon svoga neuspjeha pod Bečom 1683. godine započeli s pripremama za evakuaciju Slavonije. Ovdašnje hrvatsko stanovništvo, koje se prihvaćanjem islama preobrazilo u muslimane, selilo se tih godina zajedno s pravim Turcima preko Save u Bosnu. U tim godinama bilo je mnogo osvetničkih bojeva. Katoličke Hrvate je u tim bojevima predvodio požeški franjevac Luka Ibrišimović. Dakako da je i tada postradalo mnogo sela, a preostalo malobrojno stanovništvo razbježalo se u okolne šume. Tako su mnoga požeška sela nakon povlačenja Turaka ostala pusta ili poluprazna. Kada je austrijska i hrvatska vojska 1687. godine zauzela Slavoniju, otpočinje ovdje novi val migracija. Od toga vremena iznova se naseljuju pusta požeška selišta. Među novim doseljenicima

bilo je najviše srpskoga stanovništva pristiglog iz Bosne. To stanovništvo naseljavalo se pretežno po selima u prigorju Psunja, Papuka i Krndije. Među novim doseljenicima bilo je i Hrvata. Oni su naseljavali sela u podgorju Požeške gore i Dilja, ali i druge krajeve. Od 18. stoljeća počinju nove migracije, u kojima sudjeluju pretežno Hrvati, i to Ličani, Gorani, Primorci i Bošnjaci. Od druge polovine 18. stoljeća započinje kolonizacija Nijemaca. Oni su naseljavali Mihaljevce, Eminovce, Kulu, Poreč i još poneka sela. Od sredine 19. stoljeća doseljuju se Česi i Slovaci. Oni su se isprva naseljavali u Buk, Resnik i Svilnu, a istom kasnije u Kaptol. Kasniji val češke i slovačke kolonizacije uslijedio je početkom 20. stoljeća. Tada su Česi i Slovaci naseljavali Kneževac, Migalovce, Zdenkovac i Čaglin. Njemački doseljenici su 1944. godine gotovo u cijelosti napustili požeška sela. Na njihovo mjesto došli su hrvatski i srpski doseljenici, većinom iz zapadnih krajeva Hrvatske. Prema tome, današnje stanovništvo sela Požeške doline čini demografski i etnički mozaik naroda koji su ovamo selili u toku posljednjih 300 godina. Ranijih starosjedilaca ima veoma malo.

Srednjovjekovna selišta požeškoga kraja razvijala su se u skladu sa shvaćanjima feudalnog vremena. Zbog toga su, kako je već spominjano, nastajala na rubnim položajima doline. I sama Slav. Požega ima takav položaj. Na kontaktu brdskog terena i šume, s jedne strane, i plodne nizinske zemlje, s druge strane, otvarale su se u ono vrijeme sve alternative tadašnje privrede. Srednjovjekovni feudalni posjednici također su rado odabirali reljefna rubna uzvišenja kao lokalitete za svoje rezidencije. Mnoge ostatke srednjovjekovnih gradina susrećemo upravo na takvim mjestima. Ispod njih je obično bilo kmetsko selište, a obradiva zemlja nalazila se također u blizini. Iz historijskih izvora vidi se da je na području Požeške doline u ono doba bilo dosta što većih što manjih feudalnih posjeda. Od poznatih sjedišta feudalnih posjednika spominju se sela Štitnjak, Lipa, Blacko, Pleternica, Gradac, Sulkovac, Svilna, Ruševo, Djedina Rijeka, Dobrogošće, Gradište, Jurkovac, Lukač, Hrnjevci, Velika, Stražeman, Brestovac, Dolac, Zakorenje, Pribinje, Orljivac i Kamengrad. Prema ruševinama burgova koji se danas vide moguće je ocijeniti da su ta zdanja bila veći objekti, građeni poput mnogih sličnih objekata u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (npr. Velički grad, Vrhovački grad, Kaptol i dr.). Slično je i sa srednjovjekovnim crkvenim objektima. Cistercitska opatija Gotho (Kutjevo), samostanske ruševine u Poljanskoj, a posebno benediktinska opatija Rudine kraj Čečavca bijahu upravo monumentalni sakralni objekti. Za posljednjih od njih treba izreći najvišu ocjenu, jer je to bio doista izvanredan arhitektonski spomenik rane romanike u ovom kraju. Sve to govori da su ovdašnja naselja do vremena dolaska Turaka živjela sređeno i da su bila u sastavu manjih ili srednjih feudalnih posjeda. Što se tiče lokacija naselja, one se nisu mijenjale ni u doba turske vlasti. Turski spahijski sistem bio je u suštini sličan prijašnjem feudalnom sistemu pa je struktura naselje-

nosti Požeške doline ostala gotovo nepromijenjena. Promjene su uslijedile istom s odlaskom Turaka. Tada se sve intenzivnije počinju naseljavati i nizinski krajevi.

Raspored današnjih seoskih naselja Požeške doline pokazuje vidljive karakteristike iz prošlosti. Prije svega zapaža se njihova zonalnost u odnosu na okolni reljef. Sjevernu zonu čine naselja na prigorjima Papuka, Krndije i Psunja, središnju zonu tvore naselja raspoređena na najnižem zemljištu doline, dok se južna zona sastoji od naselja u podgorju Požeške gore i Dilja. Svaka od spomenutih zona ima svoje geografske i historijske posebnosti, pa se zbog toga pokazuju i uočljive razlike. Sjeverna zona prigorja ima sve pozitivne karakteristike prigerskog položaja. Prednost ovoga kraja u našem vremenu sastoji se u tome što on nije opterećen urbanim ili industrijskim sadržajima. To je danas slabo atraktivan prostor Požeške doline. Naše vrijeme kao da još nije dovoljno spoznalo vrijednost toga kraja. Očito je u prošlosti bilo drukčije, jer prigerska zona je kraj koji je bio najgušće naseljen. Tu se i danas nalaze stara sela sa svojim vinogradima i voćnjacima. Počeci turističkog usmjeravanja pojedinih središta u prigerskoj zoni dokazuju da su ipak uočene prednosti toga kraja, osobito za rekreaciju stanovništva iz obližnjih gradova. Središnja zona odlikuje se svojom izrazito agranom orijentacijom. Tu se nalaze prostrana polja, oranice i društvena gospodarstva. Seoska naselja te zone izrazito su ratarskog tipa, s naglašenom notom suvremenih transformacija, posebno zbog dopunskih zanimanja ovdašnjih poljoprivrednika. Naselja u podgorju Požeške gore i Dilja nose značajke svoje podgorske lokacije, ali i među njima se pokazuju razlike. Do njih dolazi prvenstveno zbog nejednakih prometnih uvjeta. Sela u podgorju Požeške gore u tom su pogledu u povoljnijem položaju, jer kroz njih prolazi asfaltirana cesta, koja spaja Požegu s Gradiškom i auto-putom prema Zagrebu. Zbog toga se seoska naselja u podgorju Požeške gore razvijaju ubrzanije od sela u podgorju Dilja.

Današnja seoska naselja u prigorju Papuka povezana su sa Slav. Požegom s nekoliko cestovnih prilaza, od kojih je najvažniji onaj preko Trenkova do Velike. Prigerska sela ispod Papuka povezuje međusobno stari kolnik, koji je svakako mlađi od ovdašnjih sela. Zato se većina ovdašnjih sela nalazi nešto sjevernije od spomenutoga kolnika. Današnje naseobinsko središte papučkog prigorja je Velika, gradić s gotovo 2000 stanovnika, smješten na ulazu u dolinu Veličanke. Nekoć se ovdje nalazilo sjedište feudalne gospoštije (Sudani Velički i Bekefi). Ruševine Veličkog grada na brdu Lapjaku iznad mjesta još su vidljiv trag toga vremena. U Velikoj je za čitavo vrijeme turske vlasti postojao franjevački samostan sa školom, pa je tako u to vrijeme Velika bila važno kulturno središte čitave Požeške doline. U najnovije vrijeme izgrađen je u Velikoj rekreacijski centar »Mališčak« ispod istoimenog brda, a izvor termalne vode (29 °C) iskorištava se za plivački bazen. Velika uopće ima sve uvjete da se razvije u turističko i rekreacijsko središte čitave Požeške doline.

Drugo važno središte u prigorju Papuka nalazi se kojih dvadesetak kilometara istočnije od Velike. To je Kutjevo, danas gradić s oko 2500 stanovnika. Kutjevo je glasovito zbog svoga vinogradarstva, koje svoje porijeklo vuče još iz rimskih vremena. Ovdajšnje vinograde održavali su tijekom srednjega vijeka redovnici cisterciti, koji su u Kutjevju (Gotho) imali svoju opatiju. Posjedi te opatije bili su prilično veliki. Zauzimali su gotovo čitavo prigorje Krndije. U tursko doba Kutjevo je bilo sjedište općine (nahije). Nakon odlaska Turaka kutjevačko je vlastelinstvo potpalo pod požeške isusovce, a od 1773. godine posjedom upravlja kraljevska državna komora i naukovna zaklada. Od 1873. do 1945. godine posjedom upravlja obitelj baruna Turkovića. Današnje kutjevačko vinogradarstvo ima dvostruku prednost pred mnogim drugim vinogradarskim područjima u Hrvatskoj. Tu se nalaze vinogorja s doista pogodnim zemljištem za uzgoj loze i, drugo, tu vinogradarstvo ima izvanredno bogatu tradiciju.

Od seoskih naselja u prigorju Papuka najznačajnije je Kaptol. Stara kaptolska gradina u središtu sela još je i danas živi svjedok vremena kada je tu stolovao požeški kaptol, koji je ovdje imao svoj arhiv i »vjerodostojno mjesto«. U Kaptol su se krajem prošloga stoljeća počeli doseljavati Česi, pa je današnje selo središte češke narodnosti požeškoga kraja. Za Kaptol je značajno da je ono jedno od rijetkih prigorskih sela koje u posljednje vrijeme demografski napreduje. Statistika od 1971. godine bilježi u selu 1345 stanovnika. Ostala su sela u prigorju Papuka manja. Od njih je relativno veće Vetovo. Njegov napredak (1971: 984 stanovnika) uvjetuje nešto povoljniji položaj, jer se nalazi preko Jakšića direktno povezan sa Slav. Požegom. Od ostalih sela u prigorju Papuka sva su brojana mala i kreću se od 200 do 300 stanovnika. Vrhovci su svojom apsolutnom visinom položeni dosta visoko (oko 500 m) pa u tome pogledu vode kao najviše naselje na području čitave općine. Poljanska je danas malo selo, ali ruševine velikog samostana u njoj upozoravaju na njezinu starinu i intenzivniji život. Stražeman se nalazi iznad istoimenog potoka i doline, okružen manjim zaseocima. Ovdje je u srednjem vijeku bilo sjedište gospoštije. Sjevernije od današnjega sela ispod brda Lipovca nalaze se ruševine Kamengrada. Stanovnici Stražemana bili su nekoć stražari u Kamengradu, a odlikovali su se i kao vrsni klesari. Na prigorskoj cesti prema Velikoj nalazi se selo Draga, odakle potječe jedan od najvećih hrvatskih slikara, Miroslav Kraljević. Koliko se zna, rod Kraljevića doselio se u Dragu 1694. godine iz Bosne, a 1760. godine bilo je u Dragi devet kuća Kraljevića. Na susjednoj uzvisini nasuprot Dragi nalazi se selo Radovanci. Ono je zbog blizine Velike u posljednje vrijeme dosta napredovalo pa broji više od 500 stanovnika.

Sela u prigorju Papuka od Velike do Kutjeva spadaju u red manje razvijenih sela. Većina njih upućena je na vinogradarstvo i voćarstvo. Najviše vinograda ima oko Doljanovaca, Češljakovaca, Bešinaca, Podgorja, Lukača, Venja i Mitrovca. Najveći kutjevački vinogradi nalaze

se na Mačevom brdu između Mitrovca i Kutjeva. Gotovo sva spomenuta sela potječu iz srednjega vijeka. Lukač se npr. spominje 1413. godine kao posjed plemićke obitelji Partuševac. I tada su okolna brda iznad Lukača i Hrnjevca bila pod vinovom lozom.

Sela u prigorju Krndije nalaze se istočnije od Kutjeva uz kolnik koji vodi za Čaglin. Središnje selo ovoga kraja je Bektež, koje se nalazi na raskrsnici ceste za Našice, Slav. Požegu, Kutjevo i Čaglin. U brdskom zaleđu Bekteža na brdu Mataula nalaze se prostrani vinogradi. U srednjem vijeku potpadao je taj kraj pod plemićki posjed Sečeja, koji su imali sjedište u Gradištu. Pod isto vlastelinstvo spadala su sela Butkovac, Melka, Duboka, Filipuševci, Šćivina, Topalovci, Vršanci, Porečje, Drenovci, Uksinci, Bogdanci, Graduševci, Koprinci, Jobadovci, Dragalovci, Vučjak, Krnjakovci, Stupar, Stari Grad, Sapna i Uterk, što znači da je obuhvaćalo veliki dio zemljišta sve do rječice Londže. U tursko doba Gradište se nazivalo Varošište, a održavalo se kao regionalno središte u krndijskom prigorju. Kada su turski podanici 1687. godine napustili Gradište, ostalo je ono neko vrijeme pusto. Od 1690. godine dolaze ovamo Srbi iz Bosne, pa se i današnje stanovništvo sela sastoji od potomaka tih doseljenika. Dosta srpskih doseljenika ima i u susjednim potkrndijskim selima Jurkovcu, Sapni i Sibokovcima. U srednjem vijeku bijahu to posve hrvatska sela. Iznad Sapne je npr. imao rezidenciju domaći mali plemić, koji se zvao Trbuš, jer se tako nazivao i njegov grad. Ispod Trbuša nalazilo se i selo Trbušnjak, koje mu je pripadalo.

U podnožju Pšunja ima također dosta sela. Većina njih nalazi se zapadnije od ceste Brestovac—Kamenska. Zbog toga su ta sela dosta izolirana, pa je iz njih u posljednje vrijeme dosta jak odljev stanovništva. Središte ovdašnjeg naseljenja je selo Orljavac, koje danas ima oko 400 stanovnika. Današnje selo nalazi se uz asfaltiranu cestu, ali i pored toga slabo napreduje. Nekoć se iznad sela nalazio istoimeni utvrđeni grad, koje je bio sjedište gospoštije za okolna sela Kujnik, Podsreću, Ivandol, Dolac, Kalinec, Jakuševac, Mladino Selo, Pristanec, Odolje, Hrast, Valentinovo Selo, Hermanovac, Skorovinec, Ugri-novec, Pristanec, Brekovec, Donju Vas i Zagoljanec. Ruševine grada Orljavca spominju se i 1702. godine u popisu požeškoga kraja. Čini se da je on zarušen upravo u borbama 1687. godine kada su Turci napuštali Slavoniju. Sjevernije od Orljavca na cestovnoj raskrsnici prema Pakracu i Voćinu nalazi se danas malo selo Kamenska, poznato kao ustanički kraj iz NOB-e. Iznad sela na brdu nalazi se impozantan Bakićev spomenik pobjedi revolucije. U srednjem vijeku se iznad Kamenskog dola izdizao još jedan Kamengrad, o čijoj prošlosti se zna veoma malo. Od 18. stoljeća Kamenska je pripadala susjednoj pakračkoj gospoštiji, pa je zbog toga neko vrijeme bila u sastavu pakračke općine. U to doba ovdje nije bilo sela, već su samo postojali objekti vlastelinskoga »marofa« i gostionica uz kolnik. Od 1848. godine gostionica je postala oružnička postaja. Kao stalno naseljeno selo Kamenska se razvila istom nakon posljednjega rata. Od Kamen-

ske cesta se dijeli na dvije strane. Prema zapadu cesta se izdiže prema Bučkom klancu i prelazi na stranu Pakraca, dok cesta koja skreće prema sjeveru prolazi isprva kroz Kamenski dol, a potom se izdiže sve više na visoravni između Papuka i Psunja, gdje se danas nalazi rekreacijsko središte Zvečevo. Ovdje pored turističkog objekta ima i nekoliko lijepih vikendica.

Južnije od Orljavca uz cestu prema Brestovcu nalaze se Kujnik, Pasikovci, Rasna, Deževci, Pavlovci, Boričevci i Vilić-Selo. Većina spomenutih sela nalazila se nekoć podalje od ceste, uvučena u doline psunjskih ogranaka, ali se u posljednje vrijeme premještaju uz asfaltiranu prometnicu. Znatno podalje od asfaltirane ceste ostala su potpsunjska sela Koprivna, Šnjegavić, Deževci, Bolomače i Čečavac. Najviši položaj među njima ima Šnjegavić (420 m), a najbogatiju kulturnu tradiciju Čečavac, jer se nekoć uz to selo nalazila benediktinska optija Rudine. Sva potpsunjska sela preživjela su turski period bez većih stradanja, ali su pri kraju turske uprave izgubila svoje starinačko hrvatsko žiteljstvo. Pošto su se Turci odavde povukli, počese u potpsunjska sela pristizati srpske porodice iz Bosne, pa potomci tih i kasnijih srpskih doseljenika žive ovdje i danas.

Seoska naselja u podgorju Požeške gore bila su sve do uoči prošloga rata mala naselja. Poneka od njih i danas ne broje više od 300 stanovnika. Ona su nešto unapredovala pošto je asfaltirana cesta preko Baničevca za Požegu. Tom cestom odvija se intenzivan promet, pa je ovdašnji narod u stalnoj vezi s Požegom. Najveće selo na cesti Požega—Baničevac je Brestovac. Godine 1971. imalo je 629 stanovnika. Stari Brestovac nalazio se nekoć postrance od ceste, zavučen ispod brda Sokolovca. Utvrđeni plemićki dvorac nalazio se nešto podalje na brdu i zvao se Oštri kamen (ili Brestovac). Tom su gradu pripadala okolna sela Mali Brestovac, Brestovčac, Dolac, Podgajci i Olihovac. Od starosjedilaca iz Brestovca preživješe turski period samo dva roda, Babići i Jankovići. Od doseljenika iz 18. stoljeća, kada je u Brestovac uselilo oko 80 porodica, održalo se do danas svega 13. Razmjerno dobro održali su se stari hrvatski rodovi i u ostalim selima požeškoga podgorja. U Gučanima održaše se do danas obitelji Šimić i Vučić, u Daranovcu Kovačevići, Markanjevići i Matanovići, u Nurkovcu Biračevići, Rodići i Natanovići, u Dolcu Jakobovići, Kneževići i Pejakovići.

Na šumskim čistinama Požeške gore nalazi se, uz kolnik koji vodi prema Kapeli, još pet brdskih sela. To su Seoci, Laze, Vrhovci, Škrabutnik i Komušina. U njima danas živi pretežno srpsko stanovništvo. Sva spomenuta sela su mala i broje ispod 200 stanovnika. Neka od njih, kao npr. Laze, upravo se raseljuju, pa u selu nema ni 50 stanovnika. Međutim, starinom su to srednjovjekovna sela. Seoci se npr. spominju već 1443, a Laze 1333. godine. Nakon turskog povlačenja Laze su svoje starohrvatsko stanovništvo zamijenile srpskim doseljenicima, nakon čega su se razvile u tri zaseoka: Vasine Laze, Čosića Laze i Prnjavor. Selo Vrhovci ili Vrhovlje također je veoma sta-

ro. Ovdje su srpski doseljenici osnovali u 18. stoljeću pravoslavnu parohiju, koja je ukinuta 1815. godine, pošto je prenesena u Slav. Požegu. Zbog stare pravoslavne crkve Vrhovci su dugo nosili naziv Crkveni Vrhovci. Selo Škrabutnik je izrazito disperzno. Čine ga zaseoci Bor, Kvakino Brdo, Potok i Šokci. Od starih hrvatskih rodova iz Škrabutnika održala se samo porodica Matijašević.

U podgorju Dilja ima nekoliko sela. Među njima su dva veća. To su Ruševo i Sovski Dol s oko 500 stanovnika. Sva ostala su manja, a broj stanovnika im se kreće oko 200. Većina ovdašnjih sela demografski nazaduje. Migalovci su npr. sa 424 stanovnika (1961. g.) spali na 288 (1971. g.), a pojava opadanja žiteljstva nastavlja se i nakon 1971. godine. Uzrok toj pojavi je nedovoljna povezanost s obližnjom Pleternicom, kao i nedovoljna mogućnost zapošljavanja ljudi iz toga kraja. Iako je cesta koja danas vodi kroz podgorje Dilja prastara antička prometnica, koja je nekoć povezivala rimski Incerum s Leuconumom, današnji promet na tome putu odvija se prilično slabo. Od sela diljskog podgorja najbogatiju tradiciju ima Ruševo. Ono se spominje kao selo već 1221. godine. Tada se na obližnjem brdu Zalazini nalazio plemićki dvorac, koji je bio sjedište gospoštije kojoj su pripadala sela Ravan, Zavratac, Završje, Čašljevc, Baćin Dol, Ribnjaci, Zabregovci, Dvorišće i Zadvorje. U 13. stoljeću vlasnici ruševske gospoštije bijahu Voje (Vejići), koji kasnije dobivaju naslov »plemići od Ruševa«. Dio ruševačkog posjeda uživali su u 14. i 15. stoljeću obitelji Trentul i Čeh, koje su bile gospodari susjedne Nevne (Levanjske Varoši). Kasnije se sve do nadolaska turske vlasti kao vlasnici ruševačkog posjeda spominju Berislavići Grabarski. Turci su u Ruševu osnovali sjedište općine (nahije), pa je tako naselje jako islamizirano. Nakon odlaska Turaka Ruševo je do 1848. godine bilo u sastavu pleterničke gospoštije. Od starih rodova koji ovdje žive samo četiri potječu iz predturskog ili turskog vremena. To su Brkanovići, Emići, Jelići i Vejići. Selo Sovski Dol nalazi se oko 5 km istočnije od Ruševa. Smješteno je u dnu uvale kroz koju protječe Sovski potok. On izvire poviše sela iz brda Jezero, na kojem se doista nalazi malo jezerce (Sovsko jezero). Selo Sovski Dol se od turskih vremena do danas sačuvalo u tri zaseoka (mahale), koji se zovu Gornja, Srednja i Donja Mahala. Zbog svoje zaklonjenosti od prometa kao i drugih okolnosti u selu su se stari hrvatski rodovi održali bolje nego u bilo kojem drugom selu diljskog podgorja. Od ovdašnjih starinačkih rodova žive danas Anakovići, Đuretići, Japarići, Kneževići, Komarići, Matanovići, Radljevići i Vukići, koji zajedno čine oko 50% današnjeg seoskog žiteljstva. Stanovnici Ruševa, Sovskog Dola i obližnje Djedine Rijeke zanimali su se sve donedavna osebujnim kućnim obrtom, brdarstvom, pletući u svoje slobodno vrijeme brda za potrebe tkalačkih stanova. Svoje proizvode prodavali su po čitavoj Požeškoj dolini i susjednoj Đakovštini.

Manja sela u podgorju Dilja su Paka, Imrijevc, Migalovci, Kalinići, Buk, Svilna i Djedina Rijeka. Paka je u srednjem vijeku spadala u

posjed Nevne, a od 1470. godine njezini gospodari postaju Berislavići Grabarski. Za vrijeme turske uprave Paka se sastojala od dvije mahale, pa je takvu strukturu zadržala do danas. Od starinačkih rodova u Paki danas žive Borovci, Medilovići i Vidakovići, koji zajedno čine oko 28% seoskog stanovništva. Selo Imrijevcu je također staro selo. Naziv je dobilo prema seoskoj crkvi sv. Imre (Emerika). U srednjem vijeku zvalo se Pačica. Od starinačkih rodova u Imrijevcima su se održala dva, Fržuljevići i Kovačevići. Sjeverno od Ruševa uz potok Rijeku nalazi se selo Migalovci. Ono se još u 19. stoljeću nalazilo na brdu Grekovcu poviše ceste. Staro srednjovjekovno selo nalazilo se također na istom brdu, ali je 1687. godine opustošeno. Godine 1697. naselilo se ovamo 16 srpskih porodica iz Bosne, od kojih su do danas sve izumrle. Tijekom 18. i 19. stoljeća u selo doseljuju novi doseljenici, pretežno srpske obitelji, a od početka 20. stoljeća dolaze i Slovaci. Od Ruševa prema zapadu nalazi se selo Djedina Rijeka. Ondje je u srednjem vijeku bilo sjedište malih domaćih plemića, koji su se tu održali sve do dolaska Turaka. S nadolaskom Turaka staro hrvatsko stanovništvo prihvatilo je i ovdje islam, pa je zbog toga 1687. godine bilo prisiljeno na povlačenje u Bosnu. Nakon 1700. godine doseljuju u Djedinu Rijeku novi, pretežno hrvatski doseljenici iz Bosne, a od sredine 19. stoljeća pristižu i Česi. Od Djedine Rijeke prema zapadu prostire se pust i šumovit kraj diljskog podgorja. Prvo selo koje dolazi u smjeru Pleternice je Kalenić. To selo se u srednjem vijeku zvalo Mala ili Gornja Svilna, za raličku od Donje Svilne, gdje je bilo sjedište feudalne gospoštije. Čini se da je ovdašnje srednjovjekovno selo propalo još u predturskom razdoblju. Za turske uprave živjeli su ovdje samo Kalenići, pa je naselje po njima dobilo i naziv. Današnji Kalenići su također malo selo s ispod 100 stanovnika. Zapadnije od Kalenića nalaze se spojena sela Resnik, Buk i Svilna. Još u prošlom stoljeću među njima je bilo više od jednog kilometra međuprostora. Buk se u 18. stoljeću uopće nije nalazio na svom današnjem mjestu uz cestu nego oko jedan kilometar u smjeru JI u dolini kraj puta za Vrčindol. Godine 1789. preselili su Bučani s toga mjesta prema cesti uz koju je iste godine podignuta nova župna crkva. U starije vrijeme središte toga kraja bilo je selo Svilna. U tursko doba u Svilni je bilo sjedište općine (nahije), a u još ranije doba imali su ovdje svoju rezidenciju plemići Svilnački.

Najniži tereni Požeške doline uz rijeku Orljavu, Londžu i Kutjevsku rijeku nisu ni danas naseljeni. Naseljena su samo blago uzdignuta rebra između potoka koji se s Papuka slijevaju prema Orljavi. Na tome zemljištu ima priličan broj sela. Jedan dio tih sela je po postanku mlađi, ali među njima ima i starih naseobina. Značajnija sela zapadnije od asfaltirane ceste Požega — Velika su Emovci, Ugarci, Oljasi, Toranj, Lipa, Jaguplije, Perenci i Bratuljevci. Nijedno od spomenutih sela nema više od 300 stanovnika, a poneka su savim mala. Ugarci su npr. 1971. god. imali svega 92 stanovnika, a Ugarevci 55. Na cesti Požega — Velika nalaze se dva veća sela, Mihaljevci i Tren-

kovo. Prvo od njih, Mihaljevci, spada među sela koja u posljednje vrijeme napreduje. To se opaža i na porastu seoskoga stanovništva. U Mihaljercima je 1961. god. bilo 486 stanovnika, a do 1971. god. taj broj se povećao na 615. Slično je i s drugim selom, Trenkovom. Ono je 1961. god. brojilo 668 stanovnika, a 1971. god. bilo je u selu 758 stanovnika. Trenkovo se još u prošlom stoljeću nazivalo Mitrovica. U središtu sela nalazi se i danas klasicistički dvorac (sada škola) nekadašnjeg vlasnika Mitrovice baruna Franje Trenka. Okolica Trenkova odlikuje se plodnom zemljom, pa se oko sela nalaze veće površine pod kulturama pšenice i kukuruza.

Od ceste Požega — Velika prema istoku do ceste Pleternica — Kutjevo nalaze se sela Eminovci, Jakšić i Cerovac. Njih povezuje novoasfaltirana cesta Požega — Bektež, koja se dalje nastavlja prema Našicama. Od tih sela najveći je Jakšić, koji je 1971. god. imao 1311 stanovnika. To selo je postojalo i u srednjem vijeku. Tada se nazivalo Sv. Đurađ. Osim Hrvata i Srba u Jakšić su se u posljednjih sto godina doseljavali Česi, Slovaci i Nijemci. Na istoj cesti u smjeru Bekteža nalazi se selo Kula. Ovdje je u srednjem vijeku imao posjed i plemićki dvorac Nikola od Haune. Prema kuli njegova dvorca dobilo je kasnije naziv i selo. U Kuli su se hrvatski starinci dobro održali sve do 1764. godine, kada su svi, osim jedne porodice, preselili u obližnji Bektež. Od starinačkih porodica u Kuli je ostala samo obitelj Gašić. Pošto su Hrvati napustili Kulu, počele su ovamo useljavati njemački kolonisti. Oni su ubrzo u selu nadjačali, a pokušali su Kuli promijeniti i naziv u Josefsfeld. Svi ovdašnji Nijemci su 1944. godine napustili selo, a na njihovo mjesto naseljeni su novi hrvatski i srpski doseljenici. Godine 1950. živio je u Kuli 531 stanovnik, a 1971. bilo ih je 430.

Sjeverno od Požege na starom kolniku prema Kaptolu nalazi se selo Alilovci. Taj naziv potječe od muslimanske porodice Alilovića, koja se odavde 1687. god. odselila u Modriču u Bosni. Tijekom 17. i 18. stoljeća selo je imalo dvije mahale, Alilovačku i Galešićku, ali one su se s vremenom stopile u jedno selo. Na uzvisini pokraj potoka Kaptolca nalazi se donekle izolirano selo Šeovci. Nešto povoljniji položaj imaju Treštanovci, koji se nalaze na kolniku koji spaja Jakšić s Vetovom. Treštanovci su nakon povlačenja Turaka posve izgubili svoje starinačko hrvatsko stanovništvo, pa su kasnije naseljeni srpskim doseljenicima. Zemljište istočnije od Treštanovaca bilo je dugo vremena nenaseljeno, pa i danas ovdje ima malo sela. Uz cestu koja spaja Pleternicu i Kutjevo postoje tri značajnija sela. To su Gradac, Sesevete i Grabarje. Gradac ima izvanredan položaj na ušću starog rukavca Orljave i potoka Vrbove. Ovaj lokalitet je bio naseljen već u prehistorijskom vremenu. U srednjem vijeku živjeli su tu plemići od Gradca, a i Turci su ovdje imali svoju stražarnicu. Povišeni položaj ima i susjedno selo Sesevete. Ono se prije zvalo Vrbova, a i pripadalo je plemićima »od Vrbove« ili Jakušićima. Grabarje je i danas dvojno selo nastalo na dva reljefna rebra između kojih teče Bala-

cinski potok. Sličnu situaciju ima i obližnje selo Zarišlac. Dalje prema istoku još je nekoliko značajnijih sela. Tako npr. Ciglenik, koji se u srednjem vijeku zvao Bogdanci, spadao je u posjed gradački. Staro-hrvatsko stanovništvo Bogdanaca stradalo je 1687. godine, pa su desetak godina kasnije počeli ovamo doseljavati srpski doseljenici. Oni su tijekom 18. stoljeća izumrli, ali su i kasnije u Ciglenik doseljavale nove srpske obitelji. Susjedno selo Poreč ili Porečje spadalo je također u sastav gradačke gospoštije. I ovdašnji hrvatski starosjedioci stradali su u godinama turskog povlačenja, pa su selo naselili srpski doseljenici. Kako je većina srpskog stanovništva do sredine 18. stoljeća izumrla, od 1780. godine otpočinje kolonizacija Nijemaca. Tako je Poreč tijekom 19. stoljeća bio gotovo sasvim naseljen njemačkim kolonistima, koji su ga zvali Josefsdorf. Ovdašnji Nijemci su 1944. god. napustili selo, a nakon 1945. god. pristižu ovamo hrvatski i srpski doseljenici. U Poreču je 1971. god. bilo 426 stanovnika. Zanimljivu prošlost ima i susjedno selo Latinovac ili Latinovci. Ono se u srednjem vijeku zvalo Krnjakovci, a spadalo je pod gradačku gospoštiju. Preživjevši turski period, selo je djelomično opustjelo. Zbog toga je jednim dijelom naseljeno srpskim doseljenicima, pridošlim iz Bosne. To je bilo 1690. godine. Novodoseljeni Srbi nazivali su domaće starosjedioce Latinima, a njihovu »mahalu« Latinskom. Kada su hrvatski starosjedioci tijekom 18. stoljeća izumrli, ostala je Latinska Mahala pusta. Kako se ona nalazila na povoljnijem mjestu od susjedne Vlaške Mahale, preseliše se svi Srbi u opustjelu Latinsku Mahalu. Tako je nastao novi Latinovac. Susjedni Čaglin je nešto veće selo. Godine 1971. bio je u njemu 731 stanovnik. Stari Čaglin nalazio se na brdu Vrbovcu poviše doline Krajne rijeke. Jedan izvještaj iz 1434. godine spominje u selu 46 naseljenih kuća. Tadašnje selo nalazilo se u posjedu veličkih plemića Sudanovića i Bekefija. Za turske uprave 1545. god. Čaglin je bio dvojno selo. Činile su ga dvije mahale, Srednja Vas i Pusti Topalovac. Tada je imao 33 naseljene kuće. Staro stanovništvo Čaglina održalo se u svega dva roda. To su Benići i Pečurlići. Današnje selo čine većinom doseljenici iz 19. stoljeća, među kojima ima dosta Slovaka.

Izuzetno važan položaj u čitavoj Požeškoj dolini ima Pleternica, koja je u novije vrijeme prerasla u urbano središte. Još 1950. god. imala je samo 1735 stanovnika, a 1971. god. taj broj se povećao na 3812 stanovnika. Današnja Pleternica napreduje zbog jačanja drvne industrije i vinogradarstva. Od pleterničkih vina najbolja su ona koja potječu s obližnjega brda Klikun. U srednjem vijeku pleternički posjed uživali su plemićki rodovi Gorjanski, Töröky i Berislavići. U to doba Pleternica se spominje kao varošica (oppidum), a tijekom turske uprave bila je u njoj nahija. Nakon turskog povlačenja Pleternica postaje sjedište velike gospoštije, koja je dokinuta istom 1848. godine.

Kroz suženi proboj Orljave između obronaka Dilja i Požeške gore prolaze dva stara kolnika, od kojih je onaj u podnožju Požeške gore

bio uvijek u češćoj upotrebi. Treći kolnik je preko Frkljevaca i Kadanovaca vodio prema Brodu. S lijeve strane Orljave od Frkljevaca vodio je stari put u selo Zagrađe te dalje preko Bučja i Drenovca za Lužane. S desne strane Orljave kolnik je slijedio reljefni kontakt obronaka Požeške gore i nizine Orljave. Na ovdašnjoj, danas asfaltiranoj cesti nalaze se dva sela, Sulkovci i Ratkovića. Ostala tri sela, Bzenica, Koprivnica i Komorica, nalaze se nešto zapadnije, povučena u sužene doline potoka Bzenice, Čapljaka i Slatine. Spomenuta sela veoma su stara. U Sulkovcima su npr. imali posjede ovdašnji mali plemići, koji su upravo po svome posjedu dobili ime Sulkovački. U Komorici je pak bio dvorac plemića imenom Mirka, dok je poviše Ratkoviće, na brdu Gradčini, postojao grad Potok ili Rakov Potok. Više je nego sigurno da su svi ti dvorci imali funkciju nadzora nad važnim putom koji je spajao Posavinu i čitav požeški kraj.

Zaključno nakon pregleda svih triju zona seoskih naselja Požeške doline može se dati samo najkraća ocjena prošlog i suvremenog stanja. Iz prikaza rasporeda i topografsko-historijske analize naselja proizlazi da je današnja slika naseljenosti rezultat brojnih migracija koje su se ovdje odvijale u posljednja tri do četiri stoljeća. Glavni poticaj svim tim migracijama bili su turski prodor u ovaj kraj, tursko napuštanje Slavonije i poslije turske seobe, koje su trajale gotovo čitavo 18. stoljeće. Svakako je zanimljivo uočiti i stanje naselja iz razdoblja srednjeg vijeka, kada je čitavo požeško područje bilo naseljeno hrvatskim življem, koji se ovdje prirodno obnavljao još od vremena svoga doseljenja u ove krajeve. S nadolaskom turske uprave dolazi do visokog postotka islamizacije seoskoga stanovništva. Dakako da tako islamizirani narod nije u etničkom pogledu nestao, ali su neminovno nastale promjene uvjetovane islamizacijom. Dalje, značajno je da se s nastupom turske vlasti u požeški kraj počelo useljavati sve više Srba. Muslimani i Srbi činili su ovdje krajem 17. stoljeća gotovo čitavo stanovništvo. Muslimanska sela nalazila su se uglavnom na prostoru od Kamenskoga do Gučana i od Pleternice do Brestovca, ali i u ostalim krajevima bilo je posve muslimanskih oaza. Takve oaze nalazile su se npr. oko Sesveta, Gradišta, Ciglenika, Mitrovice (Trenkova), Kaptola, Djedine Rijeke i drugdje. Srpski doseljenici naseljavali su pretežno brežuljkaste i brdske terene psunjskog, papučkog i krndijskog prigorja, zatim pojedine krčevine na Požeškoj gori (Komušinu, Vrhovce, Laze), okolicu Pleternice (Bzenicu, Breznicu, Koprivnicu), Kutjeva (Hrnjevce, Novoselce) i Gradišta (Londžicu, Šibokovac, Granicu, Dobrogošće). Prilikom povlačenja Turaka iz požeškoga kraja 1687. godine dolazi do najvećih demografskih promjena. S malobrojnim etničkim Turcima otišlo je tada gotovo sve islamizirano starosjedilačko žiteljstvo, što znači velika većina sveukupnog ovdašnjeg naroda. Na opustjela ognjišta naseljavaju se uskoro novi doseljenici. U tim migracijama sudjeluju hrvatski i srpski doseljenici, koji većinom pristižu iz Bosne. Nova naseljavanja odvijaju se u toku čitavoga 18. i 19. stoljeća. U to vrijeme, pored Hrvata i Srba, počinju

se doseljavati i stranci, Nijemci, Česi i Slovaci. Na taj način današnje stanovništvo požeške općine čini etnički mozaik, u kojem pored Hrvata (77,4 %) najveći udio imaju Srbi (18,3 %).

Drukčije probleme susrećemo u analizi suvremenog naselja. Za današnja seoska naselja karakteristična je njihova depopulacija. Ona je naročito izražena u malim agrarnim selištima po brežuljkastom prigorju Papuka, Krndije i Psunja, zatim u selima diljskog podgorja. U ukupnom se broju stanovništva Požeške doline depopulacija malih selišta ne odražava, jer se migracije kreću na malim relacijama i uglavnom u granicama općine. Najnoviji pokreti agrarnog stanovništva govore o dubokim društvenim promjenama, koje su u naše vrijeme i ovdje počele mienjati pojmove o nekadašnjem selu. Dok je još donedavna i u požeškoj okolici bilo prošireno mišljenje o prednostima života na selu i rada na zemlji, danas se ovdanjski poljoprivrednici ponašaju drukčije. Dakako, svi oni ne mogu odjednom napustiti rad na zemlji i prijeći na rad u industrijske pogone. Proces deagrarizacije i depopulacije odvijat će se prema tome i ovdje do one granice kada će gospodarski i ekološki razlozi početi diktirati drukčije oblike ponašanja. Kada se to ostvari, nastupit će novi proces migracija, suprotan današnjemu, tj. urbano žiteljstvo počet će shvaćati prednosti života u prirodi i mirnoj zelenoj sredini. Tada će ugodna požeška prigorja sa svojim »ladanjskim« lokacijama procvjetati u svom novom sjaju.

VAŽNIJA LITERATURA

- Adamček J.*, Požega i požeška županija u srednjem vijeku, »Požega 1227—1977«, Slav. Požega 1977, 111—120.
- Analiza stanja brdskih sela požeške općine, izd. Zavoda za ekonomiku Slav. Požege, Slav. Požega 1970.
- Analiza stanja, potreba i mogućnosti razvoja općine Slav. Požega 1971—1975, Slav. Požega 1972.
- Bösendorfer J.*, Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske baranjske, vukovarske i srijemske te kr. i slob. grada Osijeka, Osijek 1910.
- Buturac J.*, Ruševo i okolica, Zagreb 1927.
- Buturac J.*, Župe Požeškog arhidakonata g. 1332—1335, Bogoslovska smotra br. 1, Zagreb 1934.
- Buturac J.*, Požeški isusovci i kutjevačko vlastelinstvo 1698—1773, Hrvatska prošlost, sv. 2/3, Zagreb 1942.
- Buturac J.*, Pleternica i okolica. Povjestni prikaz o kretanju stanovništva, Hrvatska prošlost, sv. 5, Zagreb 1943.
- Buturac J.*, Brdari Ruševa i okolice, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, knj. 37, Zagreb 1953, 59—67.
- Buturac J.*, Prastanovnici u Požeškoj okolici, Požeški zbornik, knj. 1, Slav. Požega 1962, 283—291.
- Buturac J.*, Naselja Požeštine u kasnom srednjem vijeku, Vjesnik Muzeja i Arhiva u Slav. Požegi, Slav. Požega 1963.
- Buturac J.*, Izučavanje mjesnih imena u Buku i okolici, Ljetopis JAZU, knj. 70, Zagreb 1965, 195—196.
- Buturac J.*, Izučavanje mjesnih imena u Pleternici i okolici, Ljetopis JAZU, knj. 70, Zagreb 1965, 397.

- Buturac J.*, Naseljavanje grada Požege 1691—1900, Požeški zbornik II, Slav. Požega 1966, 102—108.
- Buturac J.*, Stanovništvo Požege i okolice 1700—1950. Zbornik za narodni život i običaje JAZU, knj. 43, Zagreb 1967, 205—594.
- Buturac J.*, Proučavanje mjesnih imena u Ruševi i okolici, Ljetopis JAZU, knj. 72, Zagreb 1968, 443—445.
- Buturac J.*, Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline 1900—1940, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, knj. 45, Zagreb 1971, 195—205.
- Buturac J.*, O naseljavanju požeške okolice, Požeški zbornik IV, Slav. Požega 1974, 69—81.
- Buturac J.*, Crkveno-kulturna povijest Požege i okolice 1227—1977, Zagreb 1977.
- Csaplovics J. von*, Slavonien und zum Theil Croatien. Theil I und II, Pesth 1819.
- Cuk J.*, Požeško plemstvo i Požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovine četrnaestoga vijeka, Rad JAZU, knj. 229. i 231, Zagreb 1924/25.
- Đurđev B.*, Požeška kanun-nama iz 1545 godine, Glasnik Drž. muzeja u Sarajevu, Druš. nauke, knj. 1, Sarajevo 1946.
- Đurić D.*, Podvrško. Jedna historijska znamenitost Požeškog gorja, Hrvatski list, god. XVI, br. 316, Osijek 1935.
- Gavrilović S.*, Uvođenje urbara u Požeškoj županiji (1745—1762), Godišnjak Filoz. fakulteta, sv. 3, Novi Sad 1958.
- Hirc D.*, Velika. Narodne novine, god. LXIII, br. 169, Zagreb 1897.
- Horvat A.*, Rudine u Požeškoj kotlini — ključni problem romanike u Slavoniji, Peristil br. 5, Zagreb 1962.
- Ilić Oriovčanin L.*, Kraljeva Velika, Neven, god. I, Zagreb 1852, 788—792.
- Ivić A.*, Migracije Srba u Slavoniju tokom 16. 17. i 18. stoljeća, Naselja i porijeklo stanovništva Srpske kralj. akad., knj. 21, Subotica 1926.
- Karaman I.*, Požega i Požeška kotlina od oslobođenja ispod turske vlasti do 1848 godine, »Požega 1227—1977«, Slav. Požega 1977, 199—207.
- Kempf J.*, U Velikoj, Vienac, teč. XXVII, Zagreb 1896.
- Kempf J.*, Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije, Požega 1910.
- Kempf J.*, Iz požeške kotline, Požega 1914.
- Kempf J.*, Iz prošlosti Požege i Požeške županije, Požega 1925.
- Kempf J.*, Požeška županija (Zemljopisni pregled), Omladina, god. VI, br. 3, Zagreb 1922, 157—160.
- Laszowski E.*, Velika kod Požege, Hrvatski list, god. V, br. 161, Osijek 1924.
- Lukić M.*, Prilog raspravi o utvrđivanju broja naseljenih mjesta u Požeškoj kotlini, Traženja VI/11, Slav. Požega 1975.
- Marković M.*, Upoznavanje Slavonske Požege i požeškoga kraja putem starih geografskih karata i planova, »Požega 1227—1977«, Slav. Požega 1977, 38—47.
- Mažuran I.*, Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine, Osijek 1966.
- Mažuran I.*, Požega i Požeška kotlina za turskog vladanja, »Požega 1227—1977«, Slav. Požega 1977, 161—198.
- Medarić J.*, Historijski uvjeti razvoja sistema iskorištavanja zemljišta u Požeškoj kotlini od oslobođenja seljaštva do kraja segregacije (1848—1886), Ekonomski pregled br. 11/12, Zagreb 1958, 859—885.
- Medarić J.*, Historijski uvjeti razvoja sistema iskorištavanja zemljišta u Požeškoj kotlini od kraja segregacije (1886) do prvog svjetskog rata (1914), Zbornik radova Ekonom. fakulteta, knj. 6, Zagreb 1959.
- Mohorovičić A.*, Problem razvoja romaničke arhitekture na tlu Hrvatske s osvrtom na ruševni kompleks Rudine u Slavoniji, Ljetopis JAZU, knj. 64, Zagreb 1960, 417—431.
- Pavičić Stj.*, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Djela JAZU, knj. 47, Zagreb 1953.

- Pavličević D.*, Na vratima Požeške doline, Slav. Požega 1961.
- Piller M. et Mitterpacher L.*, Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam, mensibus Junio et Julio Anno 1782 susceptum, Budae 1783.
- Požeški leksikon, Slav. Požega 1977.
- Sić M.*, Socijalno-geografska obilježja Požege i Požeške kotline, »Požega 1227—1977«, Slav. Požega 1977, 270—278.
- Smičiklas T.*, Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Prvi dio: Slavonija i druge hrvatske zemlje pod Turskom i rat oslobođenja. Drugi dio: Spomenici Slavonije u XVII vijeku. Izd. JAZU, Zagreb 1891.
- Szabo Gj.*, Prilozi za povijesnu topografiju Požeške županije, Vjesnik Hrvatskog arheol. društva, sv. XI, Zagreb 1910, 40—60.
- Taube Fr. von.*, Historische und geographische Beschreibung des königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien. 3 Bde, Wien 1777/78.
- Topografske karte 1 : 75 000, izd. Vojno-geogr. institut u Beču. Listovi: Požega und Neu-Gradiška, Našice und Kutjevo.
- Topografske karte 1 : 100 000, izd. Vojno-geografski institut JNA u Beogradu. Listovi: Slav. Požega i Brod.
- Turković M.*, Opatija B. Dj. Marije de Gotho, Zagreb 1935.
- Turković M.*, Prošlost Opatije B. Dj. Marije Vallis honeste de Gotho seu Kutjeva 1232—1773. S. l. et a.
- Turković-Kutjevski Z.*, Vlastelinstvo Kutjevo, Spomenica, Kutjevo 1937.
- Turković Z.*, Sedam stoljeća dobra Kutjevo, poseb. izd. Agronomskog glasnika, 7, Zagreb 1969.
- Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje, izd. JAZU, Osijek 1970.
- Zlatna Požeška dolina. Gospodarske, privredne i kulturne prilike grada i kotara Slav. Požega, Slav. Požega 1931.